

İslâm Düşüncesinde Bilimlerin Birliği Fikri Kapsamında Fârâbî'nin "İhsa'ül-Ulûm" Adlı Eserinin Tahlili | Sena Ayık

İDE AKADEMİ | DÖNEM ÖDEVİ 2020-2021

Özet

İslam düşüncesinde ilimlerin tasnifi meselesinin muteber kabul edilen ilk örneği Fârâbî tarafından İhsa'ül-Ulûm adlı eserinde verilmiştir. Bu tasnifi, salt tasnif olarak nitelendirmek müellifin, eserin girişinde belirttiği gayesine ters düşmektedir. Fârâbî, ilimleri tasnif ederek aslında insan bilgisinin sınırlarını ve konularını tarif etme, sonra aralarındaki bağları ve birliği gösterme çabasıdadır. Böyle bir tasnif çabasının amele dönük bir gayeye hizmet ettiği de aşıkardır.

Bu çalışma, bir eser tahlili olup eserin tanıtımına yöneliktir. Eserin, farklı yayın evlerinden çıkmış ve farklı mütercimler tarafından çevrilmiş birçok neşri olduğu dikkate alınarak bu çalışmada İstanbul-1990 tarihli M.E.B. Basimevi'nden çıkmış, Prof. Ahmet ATEŞ tarafından çevrilmiş neşri tahlil edilmiştir.

Giriş

İslam düşüncesinde ilimlerin tasnifini kapsamlı olarak incelemeyi amaçlayan çağdaş çalışmalar, Câbir b. Hayyân (ö. 200/815) veya Yakub b. İshâk el-Kindî'nin (ö. 252/866) risaleleriyle başlayıp Fârâbî (ö. 339/950), Ebu'l-Hasan el-Amirî (ö. 381/992), İbn Sînâ (ö.428/1037), İbn Hazm (ö. 456/1064), Gazzâlî (ö.505/1111) ve sonraki yüzyıllarda yaşamış düşünürlerin kaleme aldığı ilim tasniflerinin tarzlarını tahlil ederler. [1] Fakat Fârâbî öncesi tasnif çalışmalarına kıyasla Fârâbî'nin tasnifinin daha kapsamlı ve özgün olduğu iddia edilebilir. Üstelik Fârâbî'den önce Câbir b. Hayyân ve el-Kindî'ye nispet edilen ilimler tasnifinin onlara aidiyeti tartışmalıdır. Bu yüzden Fârâbî'nin tasnifi, İslam düşüncesinde muteber kabul edilir. Bu iddiayı, vakıa ile temellendirmek de mümkündür. Zira İslam düşünce tarihinde ilimlerin tasnifi çalışmaları Fârâbî'den ilham alınarak geliştirilmiştir. Hatta felsefesindeki Aristo etkisine bakılarak Fârâbî'nin de Aristo'nun ilimler tasnifinden etkilendiği iddia edilebilir ama bu iddianın da kısmen yanlış olduğu eserin tahlili verilirken görülecektir.

A) FÂRÂBÎ

A.1. Hayat ı

Türkistan'ın Fârâb şehri yakınlarındaki Vesiç'te yaklaşık 258 (871-72) yılında doğmuştur. Fârâb bugünkü Kazakistan sınırları içinde eski bir şehir olan Otrar'dır. Babası Vesiç kalesi komutanıydı. Fârâbî Sâ mânîler Devleti'nin eğitim ve kültür merkezi Fârâb'da iyi bir tahsil görmüş olmalıdır. Fakat bir süre sonra burayı terk ederek ilim elde etmek için seyahate çıkmıştır. Horasan ve İran bölgesinde bulunan önemli kültür merkezlerini ziyaret ettikten sonra kırk yılını geçmiş iken Bağdat'a varmıştır. Bağdat'ta İbnü's-Serrâc'dan Arapça okumuş ve kendisi de ona mantık okutmuştur. Fârâbî ayrıca Bağdat'ta, Nestûrî bir hristiyan olan mütercim ve şârih Ebû Bîşr Matta b. Yûnus'tan mantık okumuştur. Fakat Fârâbî'nin mantık ve felsefe alanında kendisinden büyük ölçüde istifade ettiği kişi Harranlı Yuhannâ b. Haylân olmuştur. Fârâbî, hem felsefenin İslam toplumuna geliş seyrini hem de kendisinin eklemlediği geleneği kayıp eserinden bir parça olan "Fi Zuhûrî'l-felsefe" adlı metinde anlatır. Buna göre Fârâbî, Aristo'dan sonra felsefe öğretiminin Atina'dan İskenderiye'ye ve oradan da Antakya'ya geçtiğini, kendisinin İbn Haylân'dan Kitâbü'l-Burhân'ı sonuna kadar okuduğunu, oysa Hristiyanlığa zarar vereceği endişesiyle o zamana kadar İskenderiye okulunda Kıyas'ın belli bir bölümünden sonra okutmanın yasak olduğunu anlatır.

Fârâbî, yirmi yıl kadar Bağdat'ta oturmuş ve eserlerinin çoğunu burada kaleme almıştır. Ancak meydana gelen karışıklıklar sebebiyle 330'da (941) veya bir yıl sonra muhtemelen Halep üzerinden Dimaşk'a gitmiştir. Fârâbî, Dimaşk'ta Seyfüddevle ile iyi ilişkiler kurmuş, maddi servete değer vermeyen ve yaşadığı sürece giydiği Orta Asya Türk kıyafetini hiç değiştirmeyen zâhidâne tavrıyla Seyfüddevle'nin kendisine ikram ve ihsanını kabul

etmeyerek günlük ihtiyacını karşılayacak parayla yetinmiştir. Daha sonra ilerlemiş yaşına rağmen 337'de (948) Mısır'a kısa bir seyahat yaptıktan sonra Dimaşk'a dönmüş ve Receb 339'da (Aralık 950) seksen yaşlarında orada ölmüştür. Emir'in de katıldığı cenaze töreninden sonra Dimaşk'ta Bâbü's-sağır mezarlığına defnedilmiştir. [2]

Üzerine anlatılan yüzlerce menkıbeye rağmen Fârâbî'nin hayatı hakkında bu şekilde genel bir çerçeve çizilebilir. Kendi devrinde mutad olan ilim seyahatlerine erken yaşlarda çıkmış ve gittiği her şehirde yalnızca ilim alışverişlerinde bulunmuş biri olarak yerleşik hayatı ve geçim derdiyle dünyalık işlerde çalışmayı tercih etmemiştir. Hayata bakış açısı, kendi felsefesinde -özellikle ahlâk ve siyaset felsefesi anlayışında- kendini göstermiştir.

A.2. Felsefî Anlayışı

Aristo'nun tercümelerle İslam medeniyetine girmiş eserlerini tetkik edip eksik ve kapalı gördüğü yerleri şerh ve izah etmiş; bu fikirleri İslam akidesine uygun hale getirmek için yoğun çaba göstermiştir. Aristo'ya nispetle Muallim-i Sâni olarak anılması ve Yunan felsefesinden etkilenmesi Fârâbî felsefesini ilk bakışta bir intikal felsefesi olarak gösterse de kendi içerisinde sistematik ve tutarlı en önemlisi de İslamî bir felsefedir. Ayrıca gaye birliği bakımından her filozofun aslında hakikata ulaşma çabasında bir olduğunu savunarak filozofların görüşlerini mecz etmiş; bundan dolayı felsefesi, senkretik bir felsefe olarak telakki edilmiştir. Bu da salt bir mecz çabası değil, mecz edilen felsefelerdeki birliği ortaya çıkarıp bunu İslam akidesine uygun hale getirme çabasıdır. İşte tüm bu açılardan Fârâbî'nin hem kendisi hem de özgün felsefesi Doğu'da ve Batı'da yüzyıllar boyunca etkisini sürdürmüştür; eserleri İbranice ve Latince başta olmak üzere birçok dile tercüme edilmiştir.

A.3. Eserleri

Fârâbî'nin eserleri genel olarak üç bölüme ayrılabilir:

(1) Felsefeye giriş kitapları: Bu gruba "felsefe-öncesi ahlak" yanında Eflatun ve Aristoteles'in eserleri ile girmektedir. Bu kısım, tarihî ve eğitimsel ahlak "üçlüsü"nü, yani mutluluğu elde etmek-Eflatun'un felsefesi-Aristoteles'in felsefesi 'ni (tabii ki bunlara ilave olarak Eflatun ve Aristoteles'in Uzlaştırılması) ve mantık "üçlüsü"nü, yani Mutluluk Yoluna d-Dikkat Çekme- Mantıkta Kullanılan Terimler- "Kategoriler'in Yeniden İfadelendirilmesi' ni ihtiva etmektedir. Aristoteles'in Felsefesini Tahsile Giriş de dahil olmak üzere diğer pek çok eser, bu başlangıç düzeyindeki ders kitapları grubunun içinde yer almaktadır. Bu türün de kökleri yine İskenderiye'deki felsefe öğretim geleneğinden gelmektedir. Mesela Giriş' te; söz konusu gelenekte, ciddi olarak felsefe tahsil etmeye başlamadan önce alınması gereken temel eğitime dair geleneksel on noktanın dokuzunu bulmaktayız. Bu çerçevede özellikle Fârâbî'nin, kendisinden sonra İslam dünyası yanında Hristiyan Latin dünyasında da büyük bir beğeni kazanan Bilimlerin Sayımı' na da işaret etmek gerekmektedir.

(2) Nikomakhos'a Ahlak ve Aristotelesçi Organon' un tamamına yazdığı şerh ve yeniden ifadelendirmeler; ayrıca Porphyry'nin genel girişi (Isagoge) Fârâbî tarafından çeşitli şekillerde yeniden ifade edilmiştir. Bu eser grubunun en önemli özelliği, Fârâbî'nin mantık müfredatını, sonraki dönem İskenderiye okulunda okutulduğu ve Hristiyan mantıkçıların Süryanice kaleme aldıkları eserlerde devam ettiği şekliyle Birinci Analitikler' in ortalarında nihayete erdirmeyip söz konusu müfredatı daha da genişletmesidir.

(3) Fârâbî'nin felsefeye yönelik senkretik yaklaşımının, felsefe tahsiline dair idealize edilmiş bir tutum eşliğinde felsefenin bütün boyutlarına dair bütüncül bir görünüm arz ettiği orijinal eserler. Bu eserler içinde en iyi bilinenleri, yukarıda bahsi geçen Görüşlerin İlkeleri ve Varlıkların İlkeleri' dir. (Şehirlerin İdaresi olarak da bilinmektedir.) [3]

Buna alternatif olarak ve özetle Fârâbî'nin eserlerini 1-Mantiğa Giriş Mahiyetinde Olan Eserleri 2- Mantiğa Dair Eserleri 3-Ta'limî İlimler ile İlgili Eserleri 4- İlahî İlimler ile İlgili Eserleri 5-Medenî İlimler ile İlgili Eserleri 6-Diğer Konulara İlişkin Çeşitli Eserleri şeklinde 6 grupta toplayabiliriz.

B. İHSA'UL-ULÛM ADLI ESERİ VE TAHLİLİ

B.1. B ölümle ve İçerikleri

İhsa'ul-Ulûm, aslı Arapça olarak yazılmış; başta İbranice ve Latince olmak üzere Almanca ve İspanyolca gibi dillere de çevrilmiştir. Türkçe'ye bu eseri kazandıranlar arasında Prof. Dr. Ahmet Arslan ve Prof. Ahmet Ateş gibi isimler vardır. Biz burada Prof. Ahmet Ateş'in tercüme ettiği ve M.E.B. Basımevi-1990 baskısını dikkate alıp tahlil edeceğiz. Ayrıca çevirmenin belirttiğine göre tercümede istifa edilmiş olan metin, Mısırlı felsefe tarihçisi Osman Emin tarafından yeniden tashih edilen basmadaki metindir.

Kitap, çevirmenin notları ve eklemeleri ile yüz elli altı sayfadan oluşmaktadır. Kitabın girişinde elli dört sayfalık Fârâbî'nin hayatına, eserlerine ve felsefesine dair bilgiler bulunmaktadır. 54 ve 140. sayfalar arasında eserin tercümesi verilmiş olup son on altı sayfalık bölümde de çevirmenin notları bulunmaktadır. Tercümenin bulunduğu kısım, beş ana bölüm ve her bir ana bölüme bağlı talî bölümlerden oluşmaktadır. İhsa'ul-Ulûm'un başında Fârâbî, eseri yazarken izleyeceği usûlü şöyle belirtmiştir: "Bu kitabı, meşhur olan ilimleri bir bir saymak, bunlardan her birinin içinde bulunan bütünleri, bölümleri onların bölümlerini ve bölümlerinin her birinde bulunan bütünleri tarif etmek maksadıyla yazdık. Kitabı beş bölüme ayıracağız:

1- Dil ilmi ile bölümleri hakkında

2- Mantık ilmi ile bölümleri hakkında

3-Öğretme ilimleri (sayı, hendese, menazır, yıldızlar, musiki, ağırlıklar (eşkâl) ilimleri ile tedbirler 'hiyel' ilimleri) hakkında

4- Tabiat ilimleri, İlahiyat İlmi ve bölümleri hakkında

5- Medenî ilim ile bölümleri; fıkıh ve kelâm ilimleri hakkında." [4]

1. bölümde dil bilimlerini kendi içerisinde bütünle ve bölümlere ayırmış ve her bir bölümde bulunan bütünleri zikretmiştir. 2. bölümde mantık ilmini bölümlerine ve bütünlerine ayırdıktan sonra mantık ilminin gerekliliğine değinmiş ve zorunluluğunu ifade etmiştir. Diğer bölümlerde de aynı şekilde her bir ilim, bölümlerine ve bütünlerine ayrılmış, bölümlerdeki bütünlükler ortaya çıkarılmış; ilimlerin amelî gayeleri ve esasları belirlenmiştir.

Fıkıh ve kelâm ilmini ilahiyat ilimleri arasında zikretmeyip medenî ilimler başlığı altında zikretmesinin sebebi ise İlahiyat ilimlerinden kastının ontoloji ve metafizik olmasıdır. Kelam ilmini nasıl tanımladığına bakılırsa neden bu başlık altında zikrettiği açıkça görülecektir. Ona göre; "Kelam sınaatı, insana dini kuranın açıkça anlattığı belli düşünce, fikir ve işleri muzaffer kılmak ve onların aksi olan her şeyin söz ile yanlışlığını göstermek iktidarını kazandıran bir melekedir." [5] Görüldüğü üzere kelâm ilminin metafiziğe değil; amele, insana ve topluma dönük bir yüzü ve gayesi vardır. Ayrıca bu tasnif, sonraki dönemlerde görülen şer'î ve aklî ilimler tasnifinden farklıdır. Çünkü Fârâbî'nin tasnif amacı, ilimleri, kaynakları açısından değil, gaye birlikleri açısından tasnif etmektir.

Fârâbî'nin ilimleri tasnif ederken Aristo'dan etkilendiği söylenir. Bu iddia tamamen yanlışlanamasa da doğru olduğu da söylenemez. Etkilenmiş olması doğaldır fakat Fârâbî'nin tasnifinin çok daha kapsamlı ve orijinal olduğunu kitabın çevirmeni, eserin ilk kısımlarında bize şu ifadelerle anlatır:

"Fârâbî bu tasnif hususunda kimseden mülhem olmamış ve tamamiyle orijinal bir düşünceyi ileri sürmüş görünüyor. Çünkü o zamana kadar bu şekilde bir ilim tasnifi mevcut değildir. Meselâ, malumdur ki, Aristo ilimleri üçe ayırıyordu: 1- Nazarî felsefe (gayesi bilgi veya gerçekleri anlamaktır, riyaziye, tabiiyât, ve ilahiyat), 2- Amelî felsefe (gayesi iyidir, ahlâk, tedbir-i menzil ve siyaset), 3-Şiir veya güzellik ilmi (gayesi güzelliktir, şiir, hitabet ve cedel)." [6]

B.2. Yaz ılış Gayesi ve İlimlerin Birliğı Fikri Açısından Tahlili

"Bu kitabı, meşhur olan ilimleri bir bir saymak, bunlardan her birinin içinde bulunan bütünleri, bölümleri onların bölümlerini ve bölümlerinin her birinde bulunan bütünleri tarif etmek maksadı ile yazdık. [7] Fârâbî, eserin girişinde eserin yazılış maksadını bu şekilde dile getirdikten sonra kitabın faydalarını ve önemini şu şekilde belirtir:

"Bu kitaptaki bilgilerden istifade edilebilir. Çünkü insan, bu ilimlerden birini öğrenmek isteyip bu kitaba bakarsa cesaretle neye giriştiğini, neye baktığını, bu bakış ile ne fayda temin edeceğini, bütün bunlardan kazancının ne olacağını, bunlarla hangi fazileti elde edeceğini bilir. Böylece ilimlerden neyi kazanmaya girişmiş ise körü körüne ve aldanmalarla değil de bilerek ve görerek, ona doğru ilerler. İnsan, bu kitap sayesinde ilimler arasında bir mukayese yapabilir ve hangisinin daha faydalı, hangisinin daha açık, hangisinin daha sağlam ve hangisinin daha kuvvetli olduğunu, hangisinin daha gevşek, daha kuvvetsiz ve daha zayıf bulunduğunu anlar.

Bu ilimlerden birini iyice bildiğini iddia ettiği halde bunu bilmeyen kimseleri meydana çıkarmak hususunda da bu kitaptan faydalanmak mümkündür. Çünkü kendisinden bu ilimdeki bütünü(cümle) bildirmesi, bölümlerini (cüz') sayması istenir ve her bölümde bulunan bütünler sorulur; o, buna cevap veremezse iddiasının yalanlığı belli olur ve kendisinin de yalancılığı meydana çıkar.

Bu ilimlerden birini g üzelce bilen bir kimsenin bunun hepsinin mi yoksa bölümlerinden birini mi iyi bildiğı ve bu bilgisinin ne kadar olduğı yine bu kitap sayesinde belli olur. İyi bir şekilde yetişmiş ve türlü bilgileri bilen kimseler arasında her bir ilimdeki bütünleri güzelce öğrenmek isteyenlerle ilim ehlinde sanılmak için onlara benzemek isteyenler de bu kitaptan faydalanabilirler." [8]

Fârâbî bu pasajlarda yalnızca gaye ve faydadan bahsetmez, aslında "İlimler neden tasnif edilir?" sorusunun da cevabını verir. Aslında ilimler tasnifi geleneğı, esas itibarıyla varlık hakkındaki kuşatıcı ve kesin bilginin yani metafizik bilginin hangi yolla elde edilebileceğı sorusu etrafında şekillenen din-felsefe veya akıl-vahiy ilişkisi tartışmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. [9] Fakat Fârâbî'nin ilimler tasnifi, insan ve topluma dönük amelî bir gaye taşır.

Peki yazılış amacı ve faydaları göz önüne alınarak bu eser, ilimleri tasnif ederken aynı zamanda birliğini de savunmuştur veya birliğini de ön plana çıkarmıştır diyebilir miyiz? İlimlerin birliğı fikrini eserde açıkça görmek zor fakat yazılış gayesine ve Fârâbî'nin felsefî anlayışına bakılırsa bu hüküm, zımnen çıkarılabilir. Daha önce de değindiğimiz üzere Fârâbî'nin felsefî anlayışında genel olarak bir vahdet arzusu yatmaktadır. Örneğın fikirleri birbirlerine zıt bilinen Aristoteles ve Eflatun'un gayede bir olduklarını ve farklılıklarının zahirdeki bir yanılgıdan ibaret olduğunu savunur. Öte yandan ilimleri tasnif ederken sadece konularına göre değil, gayelerine göre tasnif eder. Tüm bunlar bizi ister istemez Fârâbî'nin ilimler tasnifinin gayede birlik vurgusunu ön plana çıkardığı fikrine götürür.

KAYNAKÇA Adamson, Peter ve Taylor, Richard C. İslam Felsefesine Giriş. çev. M.Cüneyt Kaya. İstanbul: Küre Yayınları, 2018. Bircan, Hasan Hüseyin. İslam Felsefesi Tarihine Giriş. İstanbul: Dem Yayınları, 2013. Fahri, Macit. İslam Felsefesi Tarihi. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000. Fârâbî, İhsa'ul-Ulûm. çev. Ahmet Ateş. İstanbul: M.E.B. Basımevi, 1990. Fârâbî, İhsa'ul-Ulûm. çev. Ahmet Arslan. Ankara: Vadi Yayınları, 1999. Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", Sosyoloji Dergisi, 3/22 (2011). Üçer İbrahim Halil, ed. İslam Düşünce Atlası. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017. [1] Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", Sosyoloji Dergisi, 3/22 (2011): 533.

KAYNAKÇA

Adamson, Peter ve Taylor, Richard C. İslam Felsefesine Giriş. çev. M.Cüneyt Kaya. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

Bircan, Hasan Hüseyin. İslam Felsefesi Tarihine Giriş. İstanbul: Dem Yayınları, 2013.

Fahri, Macit. İslam Felsefesi Tarihi. ev. Kasım Turhan. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000.

Fârâbî, İhsa’ul-Ulûm. ev. Ahmet Ateş. İstanbul: M.E.B. Basımevi, 1990.

Fârâbî, İhsa’ul-Ulûm. ev. Ahmet Arslan. Ankara: Vadi Yayınları, 1999.

Türker, Ömer. “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, Sosyoloji Dergisi, 3/22 (2011).

Üçer İbrahim Halil, ed. İslam Düşünce Atlası. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

[1] Ömer Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, Sosyoloji Dergisi, 3/22 (2011): 533.